

PÉTER KATALIN

COMENIUS MAGYARORSZÁGI ELKÉPZELÉSEIRŐL

A Sermo secretus és a Gentis felicitas

1651. június 26-án Rákóczi Zsigmond feleségül vette Pfalzi Henriettát. A vőlegény az Erdélyben éppen uralkodó fejedelmi család tagja, II. Rákóczi György fejedelem fivére, a menyasszony I. Jakab angol király unokája és a cseh felkelésben királlyá választott, majd elűzött Pfalzi V. Frigyes választófejedelem lánya. Az esketést a kor egyik legismertebb személyisége, Johannes Amos Comenius végezte, a cseh emigráns, aki ekkor már nyolc hónapja Sárospatakon élt. Még a lakodalmi ünnepek szervezése idején megfogalmazta később világhírűvé vált iratait a házassághoz fűződő reményeiről. Ezek *Sermo secretus*, illetve *Sermo secretior* címmel együtt szoktak megjelenni.¹

A szakirodalom igen sokat foglalkozott már az iratpárral, egy körülmény azonban meglehetősen háttérbe szorult. Az nevezetesen, hogy a Rákóczi Zsigmondék házasságára fogalmazott irat kísértetiesen hasonlít Comenius egy másik munkájához. A szerkeztükben és a stílusukban nincs ugyan rokonság, mégsem igényel különös elemzést a felismerés: a *Sermo secretus* tartalma kicsit elváltoztatott tükörképe az Angliában írt *Via lucis*² mondanivalójának.³ Ezt Comenius 1641-ben fogalmazta.

Mindkettő abból az alaphelyzetből indul, hogy új kor küszöbére érkezünk, a század vajúdásában lehetünk Isten munkájának segítői. A pánszófia előadásával teljesedik ki a fény, amelyet egy titkos szövetség, a hősök gyülekezete, vagy a világosság társasága hord szét, és ezzel megreformálja, boldoggá teszi az emberiséget. Mindkét irat közvetlen célja rábeszélni a titkos társaság megalapítására.

Eltérések természetesen vannak. A *Via lucis*, lévén sokkal terjedelmesebb, a pánszófia magyarázatában is lényegesen részletesebb. Alapvető különbség azonban a változások várható körülményeinek az ábrázolása: a *Via lucis* békés átalakulásra számít, a fény mintegy természetes kiadására, míg a *Sermo secretus*-ból nem hiányoznak a jövődő fegyveres harcra vonatkozó utalások. A kardnak azonban ez sem tulajdonít nagy jelentőséget. A győzelem magától értetődő, mert az idő alkalmas rá: „Non autem difficile esse potest decutere de arbore fructum, quem a sole satis excoctum tempus ipsum urget et decidere cogit. Nec magno nimis robore ad Bestiam per se languentem et moribundam penitus inficiendam opus est: qualem Apocalypticam illam, antehac

1. *Sermo secretus, Sermo secretior*. Ed. Dana Martinková. *Johannis Amos Comenii Opera Omnia* (Alább: *JACOO*) 13. Examinavit Oldrich Riha. Pragae, 1974. 11–27. Részletes irodalmi tájékoztató: *i. m.* 28–29.

2. *Via lucis*. Ed. Jarmila Borska, Julie Nováková. (*JACOO* 14.) Examinavit Ludvik Svoboda. Pragae, 1974. 281–370.

3. Josef Hendrich: *J. A. Komenského snahy vševědně, všeosvětlně, a všenápravně*. 1923. 394.

4. *JACOO* 13. 19.

saevientem, intueri fides cogit.”⁴ A *Sermo secretus* harciasabb alaphangja mellett szembe-tűnő különbség még: ez nyíltan utal a rózsakeresztességre,⁵ míg a *Via lucis*, jöllehet a reminiscenciái félreérthetetlenek, nem utal egyenesen erre az előzményre.

A Zsigmond házasságán töprengve Comenius talán azért írta le a rózsakeresztes alluziót, mert a *Sermo secretus*-t valóban titkosnak szánta. Így olvasható mindenesetre: „Connubialis solemnitas occasionem dabit congressui heroum. . . qui *Sectam Heroicam, Mundi reformatricem et beatricem et Jesuitiperdam* (ut illa annis abhinc 32 votis designata et consiliis delineate est) constituere, imo et inchoare etc. Tuis sub auspiciis poterunt.”⁶

A harciasabb hang és a *Sermo secretus* nyílt rózsakeresztessége valószínűleg összefügg. Bizonyos értelemben együtt jelentik a visszatérést a Pfalzi választófejedelem házassága körül annak idején kialakult reményekhez. Akkor, az 1610-es években, az V. Frigyes személyéhez kapcsolódó rózsakeresztesség Európa protestáns hatalmainak összefogásától várta a Habsburgokban megtestesült katolicizmus bukását. Az emberiség egyetemes békéjét és bölcsességgel megnyilvánuló boldogságát.

A *Via lucis* és a *Sermo secretus* alapvető hasonlóságából, illetve felületi különbözőségeiből két következtetés adódik. Az első: Comenium az 1651-es erdélyi, magyarországi viszonyok az 1641-es angliai szellemi légkörre emlékeztetik. A két helyzettől gyakorlatilag azonos következményeket vár. A második következtetés az elsőhöz csak részben kapcsolódik. Eszerint: Comenius előtt Zsigmond és Henrietta házassága Stuart Erzsébet és a pfalzi választófejedelem nagy várakozásokkal körülvett esküvőjét idézi fel. Zsigmondék kapcsolata éppen úgy a politikai és szellemi változások ígéretét hordozza, ahogyan annak idején az évszázad esküvője ilyen reményeket ébresztett.

Ezeknek a megfontolásoknak a kiinduló pontja természetesen közismert. Ha a Henrietta szülei házasságára való utalást nem tartják is számon, mindenki tudja, hogy Comenius rózsakeresztes, vagy kiliasztikus ábrándokat kergetve nagy Habsburg ellenes vállalkozást várt Rákóczi Zsigmondtól. Igaz, az irodalom ezt a tényt nem mindig említi, hiszen általában magyarázatra szoruló eltévelyedésnek tartják. Bár csak kevesen jutottak odáig, mint a rózsakeresztes-monografus Peuckert, aki kevés megértéssel, de annál nagyobb felháborodással írt a Zsigmond személyéhez kapcsolódó, szerinte gyermekded tervekről, amikben Comenius, akárcsak Ikarusz, a mélybe zuhant.⁷

Csak egy dolog nem jutott a komeniológusok eszébe. Nem vizsgálták meg a várakozásokban főszereplő Rákóczi Zsigmond személyét és körülményeit. Nem nézték meg soha, valóban képtelenség volt-e benne és az ő várható akcióiban reménykedni. Holott, ha megteszik, kiderült volna: Comenius nem egy világtól elfordult nagy magányost – Zsigmondot korábban így jellemezték – beszélt rá Habsburg ellenes vállalkozásra, hanem a kor egyik legkonceptiózusabb politikusa mellé szegődött.⁸

Rákóczi Zsigmondnál az a legfeltűnőbb, hogy rendkívül rokonszenves. Nagyon vonzó, mert csillogó egyéniség. Lényében ugyanis a mély és őszinte hit erős realitás-érzéssel, jó megfigyelőképességgel és e tulajdonságaiból fakadó szépséggel, sőt: jó emberismerete miatt a világi dolgokban cinizmussal egyesül. Hallatlanul merész és hagyományokat könnyedén átlépő politikus. Nem sokkal az esküvő előtt adta beszédes bizonyítékát macchiavellisztikus politikai érzékének. Akkor, amikor az 1649-es országgyűlésen családja követeinek a nádorválasztásnál a protestáns jelöltekkel szemben a kato-

5. Will-Erich Peuckert: *Das Rosenkreutz*. Berlin, 1973. (2. Aufl.) 191.

6. *JACOÓ* 13., 14–15.

7. Peuckert, *i. m.*, 191.

8. Péter Katalin: *A magyar romlásnak századában*. Bp., 1980. (2. kiad.) 56–83.

likus gróf Pálffy Pál támogatására adott parancsot. E gesztus már-már képtelen voltát megfelelően érzékelteti Zsigmond apjának, I. Rákóczi György fejedelemnek a felidézése, aki a protestáns Habsburg ellenes hatalmak szövetségeseként vett részt a harmincéves háborúban.

Rákóczi Zsigmond azonban éppen apja harcai során ébredt rá: a magyarországi politikai vezetés a protestáns vallásszabadság jelszavaival már nem mozgósítható, mert a tagjai jórészt katolizáltak. E felismerés jegyében állította családi követeit a katolikus nádorjelölt mellé. És ennek következtében határozta el, hogy a Habsburg király ellen tervezett hadjáratát nem köti össze a vallásszabadság ügyével. Bátyjának, a fejedelemnek írta meg legvilágosabban: ha egyszer az „ausztriai jugumot” sikerül a magyarok nyakából kivetni, a religióval azt tehetik, amit akarnak.

Ezt a vallási viták félretételére építő Habsburg ellenes vállalkozást Zsigmond a legbefolyásosabb magyarországi arisztokrata politikai csoportosulással szövetségben és az uralkodóház nyugati ellenségeinek támogatásával kívánta megvalósítani. A párttal az új katolikus nádor révén voltak meg a kapcsolatai. A külföldre Bethlen Gábor rokonain keresztül keresett összeköttetést. Egy követséget 1649-ben küldött Berlinbe. Hivatalosan mesteremberekért mentek, a valóságban menyasszonyt kellett keresniük Zsigmondnak. Valószínűleg a Brandenburgi választófejedelem anyja vetette fel az ötletet: adják hozzá Henriettát.

Az özvegy el is hozta magához az unokahúgát, és nála folytak a tárgyalások az „erdélyi házasság”-ról. Szinte férjfogásnak ható gyorsasággal fogadták be Zsigmondot az új rokonok. A herceg egyetlen életrajzírója szerint azért alakult így a helyzet, mert a volt cseh király elszegényedett familiája örült a gazdag kérőnek.⁹ Valószínűbb azonban: a vesztfáliai béke után oly bizonytalan nemzetközi viszonyok adják a magyarázatot. Senki nem tudhatta, mi lesz a császár következő gesztusa. Nem lehetett arra számítani, hogy az osztrák Habsburgok, akiknek a háborúba lépése a spanyol ág támogatására, vagy saját érdekeik miatt, akár a francia–spanyol konfliktusban, akár a Baltikum körül zajló ellentétekben, vagy esetleg a török ellen készülődő nemzetközi szövetség oldalán elképzelhető lett volna, most hosszú ideig mindenünnen távoltartják magukat.

Ilyen bizonytalan körülmények között az osztrák ház háta mögött élő és a harmincéves háborúban volt szövetségeseiket, Bethlen Gábort idéző Rákóczi Zsigmond megnyerése felbecsülhetetlen nyereségnek tűnhetett. Különösen becses azért, mert köztudomás szerint a svéd udvarhoz is vannak szálai. Henrietta egész Nyugat-Európát behálózó rokonságának a Brandenburg-Poroszország körül egyesült csoportja kötötte le magának Zsigmondot, mielőtt a velük Krisztina királynő támogatásában immár ellenségesen szembenálló másik társasághoz csatlakozhatnék.

Ezek a nemzetközi politikában folyt manőverek, valamint Zsigmondnak a magyar arisztokrácia megnyerésére irányuló törekvései igen reális tartalommal telítik Comenius sokszor kárhoztatott elképzeléseit. Azért jött Magyarországra, mert sok szalon jutott el hozzá a hír: Rákóczi Zsigmond körül nagy tervek alakulnak. Bizonyosan állítható: a nagy tudós és politikus nem volt ábrándokat kergető fantasztá, amikor Magyarországra jött.

Azt viszont csak sejteni lehet, hogy ezek a nagyon is kézzelfogható politikai elképzelések miért és hogyan kapcsolódtak össze rózsakeresztes nosztalgiával. Talán Rákóczi Zsigmond személye sugallta ezt a hangulatot.¹⁰ E sejtéssel kapcsolatban utalok egy

9. Szilágyi Sándor: *Felső-vadászi Rákóczy Zsigmond*. Bp., 1886. 145–151.

10. Szőnyi György Endre más logikai szálon hozta kapcsolatba Zsigmondot e kor titkos tudományával: *Titkos tudományok és babonák*. Bp., 1978. 133–135.

iskolai színjátékra Zsigmond haláláról¹¹. Borsáti Ferenc írta, Comenius volt sárospataki tanítványa. A kétnyelvű kiadás latin ajánlása szerint a herceg anyja, Lórántffy Zsuzsánna fejedelemszony rózsás fényű Pleiasz, aki tüzes fényével ragyogta körül az iszonyú hullámok között hanyódott szerző hajóját. A verses műben aztán Astraea is szerepel, de nyilván nem Erzsébet királynőre utalóan, mert Borsáti azért nem tétélezhetette fel, hogy a néhai angol királynő Zsigmondot sirassa. Maga a herceg mennyei szerelemtől halt meg. Véréből szép rózsafa fakad. Ennek bársony színű virágai rubintként tündöklenek. Itt a rózsakeresztes allúziók, ha azok egyáltalán, megszakadnak, mert Zsigmond lelke – kicsit zavaros körülmények között – liliommá változik.

Valamivel szilárdabb alapon mozog az ember, ha a Rákóczi Zsigmond körül volt hangulat felderítésében a műveltsége után nyomoz. Fennmaradt ugyanis a család könyvtárának a jegyzéke éppen abból az időből, amikor az ő kezelésében volt.¹² Azt lehetne hinni, az anyag provinciális összetételű, hiszen ritka itthon ülő család gyűjtötte össze. Legjobb tudomásunk szerint sem Zsigmond apja, sem a nagyapja, de ő maga sem élt soha a művészetek és a tudomány valamelyik központjában. Érdekes azonban: a könyvtár ennek a körülménynek semmi nyomát nem mutatja. A könyvanyag nagy szellemi nyíltságot, széleskörű érdeklődést tükröz.

Az állományban túlteng persze a teológia, de ez a gyűjtemény sem egyoldalú. Már a Bibliák között feltűnik egy héber kiadású, a kifejetetten teológiai munkák pedig egyenesen belső elfogulatlanságról vallanak. Mert a protestáns egyházi írók művei katolikus, sőt, jezsuita írásokkal együtt vannak jelen. A világi tárgyú nyomtatványok gyűjteménye pedig már bonyolultan összetett. Itt vannak a korban természetesen, a soha ki nem mozduló Rákócziak családjában azonban meglepően nagy számban térképek Európa minden részéről, de Amerikáról is. Elsősorban a híres de Bry kiadások. A történelem és az ókori kalsszikusok standard és Magyarországon minden könyvtárban megtalálható művei mellett speciális érdeklődésről vallanak a svájci függetlenségi harcról szóló leírások és a közel egykorú angliai eseményekre vonatkozó munkák. A nagyobb részük röpirat. Fokozott figyelmet mégis a hermetikus, okkult, kabbalisztikus írók és a modern természettudomány, vagy természetfilozófia műveinek érdekes együttese érdemel. Megvan a gyűjteményben a hermetikus könyvek könyve, az isteni Pimander vagy Hermes Trismegistus gigantikus kölni kiadása. A sokat olvasott okkultok, Cornelius Agrippa és Porta. A keresztény kabbala első úttörője, Pico della Mirandola. És mellette Campanella több munkája. De itt van Galenus, aztán a másik oldal: Francis Bacon és Bodinus.

Tulajdonképpen nem lenne szabad Zsigmond könyvtárának alapos és teljes feldolgoása előtt bármilyen okoskodást is folytatni.¹³ Mégis: kétségtelen, hogy a pusztá áttekintés felidézi annak a műveltségnek a képét, amit Frances A. Yates szellemes leleményével rózsakeresztes felvilágosodásnak kell nevezni.¹⁴

A világ megismerésére irányuló igyekezet ilyen összetételben válogatott eszköztára a század közepén természetesen már nem kifejezetten újszerű. Rákóczi Zsigmond leglelkesebb rajongója sem tagadhatja, hogy a tudományos forradalom hazájává vált Angliában ez a műveltségtípus sokkal korábban jellegzetes. Még tőlünk nem messze, Ausztriában is II. Rudolfnál, tehát Rákóczi Zsigmond nagyapja kortársánál lehetett számbavenni.¹⁵

11. RMK I. 914. Németh S. Katalin: *Borsáti Ferenc Metamorphosis-a (A protestáns barokk kérdéséhez)*. In: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tom. X–XI., Szeged, 1971. 125.

12. Harsányi István: *A Rákóczy-könyvtár és katalógusa*. Bp., 1917.

13. Monok István elkezdte a könyvek azonosítását: *Csanaki Máté könyvjegyzéke*. In: Magyar Könyvszemle, 1983. 256–262.

14. Frances A. Yates: *The Rosicrucian Enlightenment*. London–Boston, 1972.

Ilyen elmaradások azonban a mi viszonyaink között megszokottak. Körülbelül ennyi az átlag: az első barokk templom, az il Gesù mását is fél évszázaddal a rómainak a terveze után kezdték el építeni Nagyszombatban.

A tudomány forradalmian új eredményeinek befogadására éppen felkészült műveltséget Comenius ezek szerint az erdélyi fejedelmi család egyik nagyon rokonszenves tagjában ismerte meg. Maga a szellemiség azonban, a természet titkainak feltárására törő kíváncsiság, az új ismeretek befogadására kész nyíltság, nem egyszerűen Rákóczi Zsigmond vonzó tulajdonsága. Inkább úgy tűnik, mintha az egész erdélyi társadalmat betöltené.

Jelenlétét nyilván rendszeres kutatások után is nehéz lesz racionálisan kimutatni. Szinte megfoghatatlan ez a szellemi nyíltság, hiszen az uralkodói és műveltségi elitől távol élők között maradandó nyomai nem igen lehettek. Én mégis e szellemiség megnyilvánulásának tekinteném a 17. századi Erdélyt elárasztó nagy tanulási lázat. És ebben az összefüggésben nem is elsősorban a külföldre járók teljesítményével kell számolni. Bár a nagy egyetemek látogatásától a kor minden politikai megrázkódtatása sem tudta távoltartani az erdélyieket.¹⁶ A tudás után indult utazás azonban nem lehetett, nem volt, tömegjelenség. Természetesen csak a szellemileg legkiválóbbakat vonzotta.

A tömeg az itthoni iskolákat árasztotta el. E tény, a társadalom alacsonyabb rendűjeinek az iskolákba törekvése arányaival a kortársakat is elképesztette. Megjelent Erdélyben egy sokkal korábbi angol aggodalom: a nemtelenek kiszorítják a nemeseket az iskolákból. Apáczai Csere János, maga is jobbágyfi, fogalmazta meg: „ezeknek száma oly nagy, hogy az iskolák összes tanulóházait, szószékeit és padjait bőven megtöltik, a szabad és nemes szülék fiai. . . az iskolákból majdnem egészen kiszorítva. . . voltak.”¹⁷

Apáczai nálunk végső instancia iskolai, tanulási ügyekben. Ha bizonyos fokig kételkedem is benne, hogy a 17. századi Erdély jobbágyai a nemesek műveltségi privilégiumait valóban veszélyeztették, az iskolákban feltűnő nagy számukat elhíhetők tartom. De az alacsony társadalmi rangúaknak a műveltség utáni vágyáról, a természet titkait kutató érdeklődésükről méginkább meggyőznek a szombatosok gyülekezeti énekei.

A szombatos énekeket többnyire titokban másolták már akkor, amikor ez a sztoicizmus furcsa megjelenési formájaként kialakult vallásosság – a 17. század elején – a magas szellemi és társadalmi rangúak körén túllépve népi vallásossággá vált.¹⁸ A század elejétől már törvények tiltották a gyakorlását, 1638-ban az inkvizíció kegyetlenségével vetekedő kiírtási kísérleten is átesett. A zsidózók felekezete mégis szívósan élt Erdélyben. A föld alá szorított kénytelenségben, alkalmazkodott a hívek igényeihez, hiszen a hivatalos egyházak megtartó eszközeivel nem rendelkezett. Azt hiszem, ez lehetett az oka annak, hogy a népművelést, a mindennapok ügyeiben való tájékoztatást a szombatosok részévé tették az istentiszteletnek. A gyülekezeti énekekbe foglalták.

Mert minek tekinthető, ha nem népművelésnek, ha falusi gyülekezetek a természet jelenségeibe rejtett törvény hatalmáról énekelnek? A költői panteizmus nyugalmával hirdetik az emberi biztonságot? „Utját minden teremtett állat tartja. . . Oly nagy, vagy

15. Robert J. W. Evans: *Rudolf II. and his world. A study in intellectual history 1576–1612.* Oxford, 1973.

16. Szabó Miklós: *Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI–XVIII. században.* In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, Bukarest, 1980. 152.

17. Apáczai Csere János: *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról.* Bp., 1981. 33–34.

18. Dán Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és héber nyelv Magyarországon.* Bp., 1973.

kis féreg nincs e világban, Ki ő célját áthágná valaha. Szél, felhő, zápor, jég, hó, villám, dara, Tavasz, nyár, ősz, tél marad határában – énekelték titokban sokhelyütt.¹⁹ A szombatos énekek világképe ptolemaioszi: Isten „a földet közepén felfüggesztette” – állítja az egyik. S még vitatkozik is: „emberség annak oka, Hogy erőtlen szemfény nem úgy láthatja”, ahogyan a valóságban az „egek” a föld körül forognak.²⁰ Igaz, Kopernikusszal ellenkezik. De nem osztoztak-e a szombatosok sok lángelme-kortárs felfogásában?

A lényeges azonban a rózsakeresztes felvilágosodás legfelsőbb szellemi szintjein is tulajdonképpen nem a válasz, hanem maga a kérdés volt. Mennyivel nagyobb teljesítmény viszont ezek iránt a kérdések iránt a műveltség alacsonyabb szintjén érdeklődni. Már-már gyöttrő szellemi kíváncsiság készíthet csak valakit, hogy a testi gyötrelmek kockázatát vállalva – hiszen a szombatosok tiltott vallást gyakorolva jöttek össze a gyülekezetekben – foglalkozzék velük. Továbbmenve: valószínűleg az egész társadalom művelődési igényeit minősíti az, ha egyes csoportjai istentisztelet keretében a kor legnagyobb elméit foglalkoztató tudományos problémákról énekelnek.

Végül is világos: Erdély műveltségében a 17. század közepén valóban sok elem emlékeztet a tudományos forradalom kitörését közvetlenül megelőző szellemi állapotok összetevőire. Comeniusnak az évszázad esküvőjét, illetve az 1641-es Angliát idéző célzásai mintha indokoltak lennének.

Innen a továbbgondolás két iránya adódna. Lehetne a hasonlóságok keresését folytatni, és bizonygatni, hogy Erdély 17. századi műveltsége valóban diadalmas magasságokba szökött. Vagy megvizsgálni az igazságot: miért nem válhatott Erdély a művelődésben vezető, vagy legalábbis élenjáró országok csoportjának tagjává. Comenius itteni működése ezt az utóbbi lehetőséget kínálja, mert a kérdést ő is feltette magának.

A *Gentis felicitas*-ban, ebben a II. Rákóczi Györgyhöz intézett dörgedelmes hangú iratban²¹ a koldus állapotánál is nyomorúságosabb viszonyainkat festi. És a javaslata: a fejedelem változtasson ezen a helyzeten. Úgy ír, mintha csak elhatározás kérdése lenne a gyökeres átalakítás. Ekkor Comenius persze már túlvolt a nagy csalódáson. Rákóczi Zsigmond meghalt, mielőtt bármilyen eredményt elérhetett volna a nagyszabású tervek megvalósításában. De bizonyosan nem csak a csalódás láttatta olyan végtelenül szerencsétlenné a viszonyainkat.

Comenius mégis vitára készlet. Nem ugyan a diagnózisával. A nyomorúság rajza lényegében nyilván helytálló, árnyalatokon pedig nincs értelme vitatkozni. Az előírt orvosság azonban aligha ért valamit. Elhatározással nálunk a *Gentis felicitas* szép programját nem lehetett megvalósítani. Mert az erdélyi fejedelem népe nem lusta volt, hanem a társadalmi kööttségek páratlanul merev formái között tehetetlen.

Ezért kell Zsigmond házasságától és a természeti törvényről éneklő szombatosoktól éppen nem a hasonlóságok, hanem az angliai állapotoktól való eltérések keresgélése felé továbbmenni.

Ilyen különbözőségek valószínűleg vég nélkül állnának rendelkezésre. Comenius azonban segít választani. A fejedelem elé terjesztett *Gentis felicitas* ugyanis azt a feltételezést sugallja, hogy a helyzet megváltoztatására a lehetőség a fejedelem kezén van. Comenius ilyenmódon azzal, hogy nem politikai röpiratot fogalmazott az egész országot érintő

19. *Szombatos énekek*. Régi magyar költők tára, XVII. század 5. köt., Sajtó alá rendezte Varjas Béla. Bp., 1970. 92–93.

20. *i.m.*, 242.

21. *Gentis felicitas*. Ed. Julie Novaková, Martin Steiner. *JACOO* 13. 37–60. Részletes irodalmi tájékoztató: uo. 61–62.

ügyben, hanem – formáját tekintve – beadványt terjesztett elő, a hatalom gyakorlásának mechanizmusára tereli a figyelmet.

És itt feltétlenül igaza volt, mert az erdélyiek valóban nem tehettek semmit a fejedelmek nélkül. A hatalom gyakorlásának másik pólusa ugyanis, az országgyűlés, itt rendkívül sajátos formában létezett: az erdélyi diétákat a fejedelmek rendelték ki.²² Két kamara nem volt, mert nem létezett születési arisztokrácia. Ennek a körülménynek megfelelően senki nem jogosult az országgyűlési megjelenésre. Alakulóban volt ugyan a 16. század végére egy olyan uralkodó elit, amelynek a tagjait szokás volt meghívni a diétákra. Az előkelő családoknak ez a köre azonban akkor sem működött önálló rendként, a 17. századi fejedelmi hatalom pedig egyszerűen ignorálja a létezését. Szeszélyes tetszése szerint jelöli ki azokat, akik meghívót – regalist – kapnak. Az ő megjelenésük viszont kötelező. Ezek mellett a regalisták, tehát a fejedelem tetszéséből hívtak mellett az általa kinevezett tisztviselők és tanácsurak, valamint a szász-, a székely- és a magyar törvényhatóságok képviselői alkotják az országgyűlést. Az utóbbiak közvetve választással jutnak ugyan be, mert helyi választott tisztségük alapján szokták őket küldeni, mivel azonban a fejedelem jelöli ki a meghívott, illetve mellőzött testületeket, a választásnak nagyon alárendelt szerepe van a megjelenésükben. Az erdélyi uralkodók gyakorlatilag szabadon alakították a diéták összetételét.

A fejedelmek éltek is ezzel a lehetőséggel. A 17. század során mind szűkebbre vonták az országgyűlési tárgyaláson résztvevők körét. Katalógusok hiányában hosszabb adat-sorokat lehetetlen összeállítani, két helyzetkép egybevetése azonban világosan erre a tendenciára utal.²³ 1615 májusában hatvanketten tanácskoztak az országgyűlésen, 1624 júliusában viszont csak harminckét résztvevője volt a diétának. Az első esetben tizen-négyen voltak közvetve választottak, a másodikban nyolc a hasonló módon bekerültek száma. Eszerint a két időpont között jelentősen kevesebben lettek a meghívottak, az arányok azonban nem változtak. 1615-ben is, 1624-ben is körülbelül kétharmados többséget képviseltek azok, akiknek a jelenlétében a választás semmilyen módon nem játszott szerepet.

Az így kialakított országgyűlések döntéseit nyilvánvalóan könnyű volt befolyásolni. Még ilyen körülmények között is ismerjük azonban a szavazás irányításának egészen elképesztő eseteit. I. Rákóczi György idejében jegyezték fel – például – egyet. Hütlenség címén fej- és jószágvesztésre szóló ítéletet akart hozatni Zólyomi Dávid ellen, aki pedig fejedelemségre jutását annak idején a legaktívabban támogatta. A szavazás megejtése előtt az ügy ellenzékét egyszerűen hazaküldte.²⁴

A politikában korlátlanul érvényesülő 17. századi fejedelmi hatalom megfelelője a gazdaságban és a társadalomban a senki által nem fenyegetett fejedelmi földbirtok-monopólium. Ez igen röviden jellemezhető, az érvényesülése mégis érdekesen bonyolult.

Kialakulása a 17. század fordulójától követhető. Erdély uralkodó osztályát ekkor 350–400 nemesi család alkotta.²⁵ Birtokviszonyaikra a rendkívül erős felaprózottság volt jellemző. A falvak nagyrésze több birtokos tulajdonában oszlott meg. Világos következménye ennek: a familiák óriási többsége, körülbelül 80%-a nem volt önálló birtokos.

22. Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései 1541–1690*. Bp. 1976.

23. Az 1615-ös nagyszombati – és az 1624-es bécsi békét garantáló országgyűlési tagok névsorai: *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen 1526–1690*. Bearb. Roderich Gooss. Wien, 1911. (alább: Gooss) 454–456., 608–609.

24. Szalárdi János: *Siralmas magyar krónika*. Kiadta Szakály Ferenc. Bp. 1980. 134.

25. Jakó Zsigmond: *Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához*. Kolozsvár, 1945. alapján végeztem a számításokat.

Mindössze 15% körül volt azoknak a családoknak az aránya, amelyek 1–3 egész falut mondhattak a magukénak. Egy igen-igen szűk réteg, a 16. század utolsó éveiben mindössze hat személy, részbirtokok mellett néhány egész faluból álló, bár nagybirtoknak távolról sem nevezhető uradalom felett rendelkezett. Végül két familia, a Bánffy és a Csáky alkotja a rendkívül szűk elitet: királyságbeli értelemben véve is nagybirtoknak tekinthető egy-egy uradalom volt a kezükön.

A középkori nagybirtokok óriási hányada ekkorra már a kincstáré lett, de ezek együttese, a fiskális birtokok, a 16. század végén nem közelítették meg az egész uralkodó osztály birtokállományát. A századfordulón pedig Báthory Gábor a kincstári uradalmak nagy részét szétadományozta. Az utána következő nagy szakértő, hivatásos uralkodó, Bethlen Gábor a nincstelenné vált fiskus új gyarapításában talán valamivel tovább jutott a Báthory Gábor könnyelműségét megelőző állapot visszaállításánál. Az igazi változást azonban I. Rákóczi György hozta, aki mint a királyi Magyarország egyik leggazdagabb mágnása lett fejedelem.²⁶

Ő már erdélyi megjelenésekor beláthatatlan távolban volt mindenkitől. 1630-ban, amikor fejedelemnek jött, a királyi Magyarországon lévő tizenegy uradalmában jóval több – 228 – település tartozott a földesurasága alá, mint amennyi – 167 – a 16. század legvégén a 15%-ot kitevő viszonylag jómódú nemesek kezén Erdélyben volt. Azóta pedig a kincstári birtokállomány Bethlen Gábor által történt újjászervezése továbbszegényítette az erdélyi urakat. I. Rákóczi György azonban korántsem elégedett meg eredetileg fennállt fölényével. Uralkodása alatt uradalmi terjedelmét a sokszorosára növelte: megválasztásakor tizenegy birtokkomplexum volt egészben vagy részben a kezén, halálára készülve harminckettőről intézkedett.

1648-ban Magyarországon és Erdélyben összesen huszonhétezer jobbágygazdaság termel családi és fejedelmi birtokain, körülbelül százezer lélek él a falvaiban és mezővárosaiban. Hatvannégy saját üzemelésű mezőgazdasági üzemben, valamint tizenkét borgazdaságban termelnek az ő szükségére. E hatalmas gazdagság java része ekkor is a királyi Magyarországra esett, tekintélyes hányada jutott azonban Erdélyre. A mezővárosokból huszonegy, a jobbágyháztartásokból pedig tizenkétezer működik a tizenöt erdélyi Rákóczi birtokon. Az erdélyi jobbágság fele mint földesurát is a fejedelmet uralja.

Ilyen módon, ha Rákóczi gazdagsága messze fölényben volt az erdélyi nemességgel szemben már 1630-ban is, a század közepére szinte összehasonlításnak sincs helye. Erdélyi alattvalói összesen bírnak annyi földet és jobbágyot, amennyit fejedelmük csak itt mondhat a magáénak. A királyi magyarországi birtokaival együtt körülbelül még egyszer olyan gazdag, mint Erdély egész lakossága.

Végtelennek tűnő földéhséggel gyűjtötte össze a birtokokat. Ezzel a mohósággal szemben csak az mentette meg az erdélyi birtokosokat, ami tulajdonképpen a gyengeségüket okozta: földjeik aprózottsága és igen nagy szórtsága. Mert ennek köszönhették, hogy jutott is, maradt is. Hiába vettek el valakitől egyik helyen sokat, másutt még mindig lehet a kezén valami csekélység. Az egyre szegényedő társaságból való kiemelkedésre pedig mind kevesebb is elég.

Így érthető, hogy a társadalmilag előkelőnek tekintett családok csoportja a birtokviszonyok 17. századi elbizonytalanodása mellett sem változott. A 16. század végén két család alkotta a csúcst, a Csákyak és a losonci Bánffy familia. Az első politikai okok miatt a királyságba költözött, így a Bánffy család maradt az egyetlen középkori mágnás

26. I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631–1648. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Mákkai László. Bp., 1954.

Erdélyben. Társadalmi előkelőségük igen magas, de feltűnő: az egész fejedelmi korszakban tulajdonképpen távortartották magukat a hatalomtól.

Mellettük, a társadalmi megbecsültségüket tekintve valamivel lejjebb, de az egész uralkodó osztályon belül elkülönülő csoportot alkotott a 17. században kilenc erdélyi nagy familia.²⁷ A 16. század előtt is itt honos közülük a Gyerőffy, az Apaffy, a Mikola és a bethleni Bethlen család. A 16. században a királyságból jöttek a Pekryek, a Kamuthyak, a Kornissok, a Hallerek és a Rhédeyek. Mire azonban a társadalmi elit részévé váltak, már elmosódtak a bennszülöttek és a beköltözöttek közötti különbségek. A csoport zártságára e korban már az jellemző, hogy három tagja is, a Gyerőffy, az Apaffy és a Kamuthy család a Bánffyak házassággal szerzett rokona.

E társaság másokhoz viszonyított előkelősége kitapintható még akkor is, ha nem alkotnak külön rendet. Öröklődő címük, vagy rangjuk természetesen csak véletlenül lehet, mert ilyeneket az erdélyi uralkodók soha nem osztottak. Ha a 17. században itt főrendi rangot visel valaki, annak valamelyik felmenője, vagy ő maga, a királyságból költözött ide. Az erdélyi címeknek ehhez semmi közük. Mert dominusként emlegetik ugyan a királyságból jött mágnásokat is, de az erdélyi dominusokat semmilyen intézményes megkülönböztetés nem választja el a nagyszámú egregiustól. Mivel lényeges különbség nincs az uralkodó osztály egyes rétegeinek anyagi viszonyai között, az előkelők társadalmi fensőbb-sége gyakorlatilag csak közmegegyezésen alapul.

Ilyen összefüggések között minden egyértelművé válik: a társadalmi hierarchia élén a fejedelem áll. Gazdagságát és hatalmát tekintve össze sem hasonlítható senkivel. Mint-hogy az egész erdélyi uralkodó osztály együttesen sem ér fel az uralkodók gazdagságához, rendi hatalom tulajdonképpen nem létezik.

A minden társadalmi ellenőrzés nélkül működő fejedelmi uralom közvetlenül a birtokos osztályt érinti, közvetve azonban az erdélyi társadalom minden rétegének az életét befolyásolta. Hatása legsúlyosabban mégis a jobbágyságot terheli. A fejedelmeknek ez a túlhatalma az egyik oka annak, hogy az Elbán inneni vidékre jellemző társadalmi alakzat másutt is nyomasztó kialakulási folyamata Erdélyben különösen szorongatóvá vált. A másik ok egy véletlen: az 1606-ban lezárt tizenötéves háború és a velejáró nagy pusztulás.

Furcsa dolog ugyanis, de így van: a folyamatos rombolás a jobbágyság számára szubjektív értelemben könnyebbé hozott.²⁸ A harcok állandó fenyegetése kikényszerítette, a pusztán maradt helyek sokasága pedig lehetővé tette a folytonos költözést. Ily módon a jobbágyságnak a 16. század végére már általában helyhez kötött életmódjával szemben a háború következtében az állandó fluktuáció lett általános. Mivel a parasztság jelentős része fizikailag megsemmisült, többsége pedig földönfutóvá lett, magának a jobbágyságnak a 16. század végén már jól kialakult keretei a tizenötéves háború idején nagyon erősen fellazultak. Ezért aztán a 17. századi új jobbágyság kialakulása Erdélyben nagyobb zuhanással járt, szubjektíve megterhelőbb volt, mint másutt. A földesuraknak és a törvényhozásnak a helyhez kötött viszonyok visszaállítására irányuló igyekezete görcsös ellenállással találkozik a 17. század első felében.

Pedig mindent megpróbáltak. A béke helyreállítással kettős tendencia indult: ki-mondják egyrészt általános érvényűen a pusztá helyekre költözők hatéves adómentességét, másrészt a legszigorúbb törvényeket hozzák a lakóhely nélkül kóborlókra. Az a tény, hogy az országgyűlési végzések között minden más ügyről szóló döntések gyakori-

27. A 23. és a 25. jegyzetek adatai mellett ld.: Gooss 200–201., 407.

28. Péter Katalin: *Erdély története 1606–1660*. In: *Erdély története*. Főszerkesztő: Köpeczi Béla. Bp., szerkesztés alatt.

ságánál sűrűbben születnek a latrokról, kóborlókról, szökött jobbágyokról intézkedő artikulusok, mutatja, mennyire tömeges jelenséggel szemben veszik fel a harcot.

A jobbágyi kötöttségek alól menekülő parasztság helyzetét nehezíti a fejedelmi hatalom és a nagybirtok érdekeinek összefonódottsága. Emiatt lépnek fel a fejedelmek a migráció minden formája ellen, holott annak a következményeit a központi hatalom érdekében is felhasználhatnák. Igen nagy arányú ugyanis a parasztoknak a katonák és a bányászok közé állása. És logikus lenne, ha a fejedelmek ezt a tendenciát támogatnák. Támogatásról azonban nincsen szó. Éppen ellenkezőleg: az államhatalom védelme alá kéredzkedőkkel szemben a földesúri érdek győz. Az erdélyi fejedelmek, annak ellenére, hogy a jobbágyi kötöttségek fellazulásából mint földesurak is profitálhatnak, mert a kincstári birtokok erősen vonzzák a költözőkötöket, korlátlan teret engednek a jobbágy-ságot megkötni kívánó nemesi törekvéseknek.

Az uralkodók ebben az összefüggésben csak közvetve alkalmazzák a fejedelmi hatalom eszközeit: különleges helyzetükkel egyszerűen visszaélve, kijátsszák a törvényeket. Mint minden más földesúr birtokain, úgy a kincstári uradalmakban is akadályozzák a tisztviselők a szökött jobbágyok kiadását, a hadsereg tisztjei a katonák közé állottak hazavitelét, vagy a bányák intézői a náluk dolgozók visszarendelését. A jöbágyért folytatott harcoknak ezekben az eseteiben a másik fél, a jobbágyát visszakövetelő birtokos, tulajdonképpen nem a fejedelemtől, hanem az ő személyében földesúri vetélytársától szenved vereséget. Senki nem versenyképes a fejedelmekkel szemben.

Ebben a szerkezetben a jobbágyok reménytelen helyzetbe kerültek: kitörési kísérleteikkel szemben szilárd fal mered. A fejedelem és a nemesség minden ellentét mellett is azonosak az érdekei.

Comeniusnak ezek szerint igaza is volt, nem is, amikor a *Gentis felicitas*-t politikai röpirat helyett az uralkodónak szóló beadványként fogalmazta. Mert a hatalom gyakorlásának erdélyi rendszerében valóban nem tehetett volna senki semmit a viszonyok megváltoztatására. Minden eszköz a társadalmi ellenőrzéstől és beleszólástól tökéletesen ment fejedelem kezében van. Ez így igaz. De igaz az is, hogy a fejedelmek semmi érdeke nem szólt a változtatás mellett. A társadalom valamennyi elemét megkötő rendszert ők hozták létre. Ha társadalmi viszonyok alakulása tekintetében lehet személyes felelősségről beszélni, úgy a három nagy fejedlem, Bethlen Gábor és a két Rákóczi György nyilvánvalóan közvetlenül részes az erdélyi furcsán anakronisztikus társadalmi és politikai rendszer megalkotásában. Miért változtatott volna egyikük is rajta?

Innen aztán már csak egy következtetés adódik: ki kell rohanni azok ellen a fejedelmek ellen, akik miatt Erdély nem emelkedhetett a nemzetközi mérce szerint boldog országok sorába. Nem érdemes azonban elkezdni, mert mielőtt az ember belemelegednék, észreveszi a történelem fintorát.

A logikusan felépített gondolatmenet összeomlik, mert ha Comenius egy nagy nemzetközi Habsburg ellenes vállalkozás sikere érdekében kívánta volna boldognak, azaz tevékenynek és erősnek látni Erdélyt, a fejedelmek ugyanezzel a céllal tartották a boldogságtól oly távoli állapotban. Mindenki beavatkozásától függetlenül működtethető hatalomra a nagy cél érdekében volt szükségük. A bárki beleszólásától mentes ügyintézésel országukat és magukat a nemzeti királyság megszervezésének feladatára kívánták alkalmassá tenni.

A történelem nem igazolta őket. Nem voltak képesek a Habsburgok magyarországi uralmát felszámolni. De valószínűleg a nép boldogsága sem vezette volna más útra a történelmünket.